

ZUZANNA WOŚKO

LEKSYKA ANATOMICZNA
W PRZEZWISKACH DWUCZŁONOWYCH
ZACHOWANYCH W NAZWISKACH
Z KOŃCA XX WIEKU

Nazwiska są źródłem wiedzy o przeszłości, m.in. o sytuacji ekonomicznej, mentalności i zwyczajach naszych przodków, wartościach przez nich wyznaczanych. Nazwiska są także nośnikiem kulturowo-lingwistycznego zjawiska, jakim jest nadawanie bliźnim przezwisk, gdyż przezwiska to „najbogatsze źródło nazwisk”¹. Wśród tych antroponimów wyróżniają się przezwiska złożone, inaczej dwuczłonowe – ich dotyczą poniższe rozważania. Przewiska przedstawione w artykule zostały wydobyte z początkowych tomów *Słownika nazwisk wspólnie w Polsce używanych* Kazimierza Rymuta².

Mgr ZUZANNA WOŚKO – doktorantka Katedry Języka Polskiego KUL; adres do korespondencji: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Katedra Języka Polskiego, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: zuzannawosko@gmail.com

¹ A. CIEŚLIKOWA, *Przewiska*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków 2005, s. 128.

² Przewiskom dwuczłonowym została poświęcona praca magisterska autorki artykułu – *Współczesne nazwiska od staropolskich przezwisk złożonych na podstawie „Słownika nazwisk wspólnie w Polsce używanych” Kazimierza Rymuta*, napisana pod kierunkiem dr. Zygmunta Gałęckiego w 2014 r. Choć autorce udało się wypisać dwuczłonowe przezwiska ze wszystkich dziesięciu tomów *Słownika nazwisk...*, materiał okazał się tak obszerny, że klasyfikacji i opisowi poddane zostały nazwiska tylko z trzech pierwszych tomów (A-B, C-D, E-G) – 650 nazwisk, z których wyodrębniono 162 przezwiska.

Uwagi rozpocznę od zdefiniowania terminu *przezwiseko*. Przezwiseko to „nadana osobie nazwa dodatkowa, charakteryzująca ją w sposób żartobliwy”³. Motywacją do jego utworzenia może być cecha wyglądu lub charakteru człowieka, podobieństwo, np. do zwierzęcia, wydarzenie związane z nosicielem, jego zawód i inne. Przezwiseka obecne są już w okresie przedhistorycznym⁴, natomiast poświadczone są od XI wieku. Jednak wątpliwości co do ich istnienia może wywoływać fakt, iż we wczesnym okresie istniały też apelatywne imiona (zatem i imiona, i przezwiseka miały funkcję charakteryzującą). Dowodem na istnienie przezwisek, a jednocześnie tym, co odróżnia je od apelatywnych imion, jest występowanie takich nazw jak *Broda*, *Białowqs* – dziecko bowiem nie mogło zostać nazwane w ten sposób⁵. Prawdopodobnie były to nazwy rzadkie, dopiero mniej więcej od XII-XIV wieku, gdy zaistniała potrzeba dokładniejszej identyfikacji osób⁶, przezwiseka zaczynają pojawiać się częściej.

Najstarsze znane przezwiseko złożone to *Biała Knięgini*, zawarte w kronice Thietmara z XI wieku. Następne przykłady pochodzą z tzw. Bulli gnieźnieńskiej z 1136 roku: *Białowqs*, *Dołupłoz*, *Małozimic*. Źródła z okresu od XI do XIII wieku notują zaledwie 13 przezwisek⁷. Można to tłumaczyć faktem, iż zachowało się niewiele dokumentów z tego okresu. Jednak istotną przyczyną jest też istnienie w tym czasie jednoimiennego systemu nazewniczego. Czasem imię mogło być zastępowane przez przezwiseko – są w źródłach przykłady samodzielnego występowania przezwisek⁸. Do lat osiemdziesiątych XIV wieku także znajdujemy niewiele przykładów, natomiast od końca XIV i w XV wieku mamy już liczne poświadczenia złożonych przezwisek (w samym XV wieku około 400 przykładów)⁹. Występują w źródłach przeważnie na drugim miejscu po imieniu i służą dokładniejszej identyfikacji osoby, podobnie jak nazwy miejscowości, struktury odmiejscowe i patronimiczne¹⁰. Według Teresy Bulicz-Tornikidis przezwiseka dwuczłonowe najliczniej występowały w XV

³ *Przezwiseko*, w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993, s. 431.

⁴ T. SKULINA, *O przezwisekach w języku staropolskim i staroruskim*, w: *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo*, seria 4, Warszawa 1972, s. 203.

⁵ Tamże, s. 210.

⁶ Tamże, s. 203, 205.

⁷ Dane te podaję za: M. MALEC, *Dwuczłonowe przezwiseka i przydomki staropolskie*, „Onomastica” 19(1974), s. 198.

⁸ Tamże, s. 192.

⁹ Tamże, s. 199.

¹⁰ Tamże, s. 192.

i XVI wieku¹¹. Dla naszych analiz ważny jest też sąd Marii Malec, że przezwiska te pochodzą z różnych okresów historycznych¹².

Przezwiska nie mieszczą się w tradycyjnej definicji nazw własnych, gdyż nie tylko oznaczają człowieka, ale też znaczą, tj. mają funkcję apelatywnej charakterystyki nosiciela. Nie oznacza to jednak, że należą do klasy apelatywów, gdyż ich funkcja indywidualizująca jest nadrzędna¹³. Przezwiska zazwyczaj mają charakter oceniający, nacechowane są emocjonalnie, większość z nich negatywnie. Powstają na zasadzie metafory, metonimii, dzięki środkom słowotwórczym¹⁴. Zasady powstawania przezwisk współczesnych nie różnią się znacznie od mechanizmów staropolskich¹⁵. Jako kategoria pojmowana ogólnie – nie mają one żadnych wykładników formalnych ani leksykalnych¹⁶, jednak złożone przezwiska podlegają pewnym schematom słowotwórczym.

Przezwisko złożone, czyli *compositum*, jest „strukturą utworzoną przez zespolenie dwóch (lub więcej) samodzielnych tematów wyrazowych w jedną całość pod względem formalnym i semantycznym”¹⁷. Wynikiem procesu kompozycji może być (w powszechnym rozumieniu) *zestawienie*, *zrost* lub *złożenie* – wyrazy złożone, *composita*. Przezwiska złożone nazywam wymiennie dwuczłonowymi, gdyż składają się z co najmniej dwóch członów, czyli dwóch podstaw słowotwórczych. Wykluczam zatem formy z przedrostkami, przyimkami i negacją.

Na podstawie kryterium strukturalnego – według części mowy, z których skomponowana jest nazwa – wyróżniłam wśród zebranych przezwisk 9 typów. Leksyka anatomiczna (*bok*, *brew*, *broda*, *brzuch*, *czoło*, *gęba*, *głowa*, *grzywa*, *mądo*, *morda*, *noga*, *nos*, *oko*, *ręka*, *skóra*, *szyja*, *wąs*, *wzrok* (ukr. *zip*), *ząb*) występuje w pięciu; poddam je szczegółowemu omówieniu.

¹¹ *Uproszczenia i skrócenia morfologiczne staropolskich przezwisk złożonych*, „Język Polski” 5(1979), z. 3, s. 177.

¹² *Dwuczłonowe przezwiska...*, s. 211.

¹³ T. SKULINA, *O przezwiskach...*, s. 201-202.

¹⁴ A. CIEŚLIKOWA, *Miejsce przezwiska w systemie antroponimicznym (historia a współczesność)*, w: *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, cz. 1, Lublin 1998, s. 74.

¹⁵ TAZ, *Przezwiska*, s. 128.

¹⁶ T. SKULINA, *O przezwiskach...*, s. 201.

¹⁷ K. HANDKE, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław 1976, s. 19.

przymiotnik + rzeczownik: *Babibok*, **Białobrew*¹⁸, *Białobroda*, **Białogębka*¹⁹, *Białogłowy* / *Białogłowa* / *Białogłów*, *Białogrzywy* / *Białogrzywa* / *Białogrzyw*²⁰, *Białonoga* / *Białonogi* / *Białonóg*, *Białonos*, *Białooki* / **Białooka* / *Białooko*, *Białoskóra*, **Białoszyj(a)*, *Białowąs*, *Białoząb*, *Białozór*²¹, **Chudomęt*²², **Ciemnoczoło*, *Cienkonóg*, *Czarnobrewy*, *Czarnobroda*, **Czarnogęb*, **Czarnogłów*, *Czarnomordy* / *Czarnomorda* / *Czarnomord*, **Czarnonos*, *Czarnooki*, *Czarnowąs* / **Czarnowąsy*, **Czarnoząb*, *Czarnynoga*, *Czerwonobroda* / *Czerwonabroda*, *Długonoga*, **Długoręki* / **Długoręka*, **Długoszyj* / **Długoszyja*, **Gniłobok*, *Gniłoząb*, *Golonóg*;

rzeczownik + przymiotnik: *Gębołys*;

liczebnik + rzeczownik: *Czterobok*, *Czwórnóg* / *Czarnóg*, **Dwugęba*;

czasownik + rzeczownik: *Bolibok*, *Bolibrzuch*, *Boligłowa*, **Chwaligłówka*, *Drobinoga*, *Golibroda*, *Golibrzuch*, **Golimęt*, *Goliwąs*, *Grzebinoga*;

rzeczownik + czasownik: **Czołembit*, *Gęborys*.

¹⁸ Formy z gwiazdką (*) to przezwiska rekonstruowane – z nazwiska derywowanego jakimś przyrostkiem, o obcojęzycznej lub zniekształconej formie. W tym wypadku przezwisko zachowało się w nazwiskach *Białobrawicz*, *Białobrewka*, *Białobrowicz*, *Białobrowiec*, *Białobrowka*, *Białobrowko*, *Bielobrow*, *Biłobrowska*.

¹⁹ Przezwisko wydobyte z nazwisk o ruskiej i hybrydalnej formie: *Białohubka*, *Biłohubka*. Ukr. *zyba* oznacza ‘usta’, ‘warga’, ale też ‘gęba’ (hasło: *zyba*, w: E. HRYCAK, K. KISIELEWSKI, *Słownik ukraińsko-polski*, t. I, Warszawa 1990, s. 166). Zdecydowałam się na takie „tłumaczenie” nazwy, gdyż strukturalnie wyraz ten odpowiada polskiemu ‘gęba’.

²⁰ *Grzywa* w znaczeniu ‘bujne włosy’.

²¹ Wyjaśnienie motywacji tego złożenia jest skomplikowane. Po pierwsze, istnieje apelatyw *białozór* – „drapieżny ptak z rodziny sokołów” (*Falco rusticolus*) (hasło: *białozór*, w: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. IV, red. H. Zgólkowa, Poznań 1995, s. 201). I choć *białozór* to zwierzę w Polsce rzadkie, większość badaczy opowiada się za pochodzeniem tej nazwy od nazwy zoologicznej. Tymczasem *Słownik prasłowiański* podaje takie znaczenie złożenia *bělozorъ*: ‘mający biały, jasny wygląd’ i takie spotykamy dziś na Ukrainie – ‘taki, który ma jasny, bystry wzrok, który jasno patrzy’ (E. WOLNICZ-PAWŁOWSKA, *Composita w historycznej onomastyce ukraińskiej*, w: *Słowiańskie composita...*, s. 315). Dlatego też przypisałam nazwę do tej grupy, choć istnieją inne, ale z pewnością wtórne, znaczenia tego złożenia (w języku ukraińskim, rosyjskim): ‘urodziny mężczyzna’, określenie kochanka, księżycy, sokoła. Znana jest też taka nazwa herbowa.

Zastanawia mnie też inna kwestia – czy przezwisko to nie mogłoby być złożeniem *biały* + *ozór/ozor* – w znaczeniu ‘język’? Są wśród przezwisk przypadki, gdy samogłoska „wypada” – np. *Koziok* – *Koziok*, por. nazwisko *Trzepizur* od *Trzepiozór* (Z. GAŁECKI, „*Trzepizur*”. *Rozprawa metodyczna*, w: *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań 2013, s. 493-496). Jednak jeśli zastosujemy kryterium semantyczne, bardziej prawdopodobna jest pierwsza etymologia.

Należy też zaznaczyć, że nie jest to nazwa anatomiczna w ścisłym tego słowa znaczeniu, gdyż ukr. *zip* oznacza ‘wzrok, spojrzenie’ (hasło: *zip*, w: E. HRYCAK, K. KISIELEWSKI, *Słownik...*, s. 242).

²² *Mądo* – ‘testiculus’.

Nazwy anatomiczne najliczniej występują w przezwiskach o typie strukturalnym przymiotnik + rzeczownik (34 przykłady). Jest to też najpopularniejszy typ formalny przezwisk dwuczłonowych zachowanych w nazwiskach z trzech pierwszych tomów *Słownika nazwisk...* Nazwiska od przezwisk zawierających nazwy anatomiczne występują zarówno w postaci zrostów, jak i złożeń (brak tylko zestawień). Złożenia reprezentują typ z węzłem kompozycyjnym *-o-*, najbardziej popularny wśród compositów wszystkich języków słowiańskich²³. Ów model słowotwórczy zyskał taką popularność, że wyparł niektóre struktury z innymi składnikami zespolenia (np. z *-a-*). Także przykłady takie jak *pasožyt*, który zastąpił pierwotne *pasirzyt*, są dowodem ekspansji tego typu nie tylko na złożenia imienne, ale i czasownikowe²⁴.

W pierwszym członie, który według podziału syntaktycznego złożeń jest członem określającym, może znajdować się przymiotnik niemotywowany (np. *biały*) lub przymiotnik odrzeczownikowy (np. *babi*). Rzeczownik będący członem drugim zazwyczaj występuje w postaci niezależnej, np. *broda*, *wąs*, *noga*. Czasem jednak derywowany jest formantem paradygmatycznym – i albo zyskuje przymiotnikowy przyrostek kompozycyjny (np. *Białobrody*), albo przyjmuje postać morfemu rzeczownikowego²⁵, czyli formant jest zerowy (np. *Białogłów* – jest to postać dostosowana do męskiego rodzaju desygnatu).

Typ rzeczownik + przymiotnik (odwrotność pierwszej grupy) reprezentuje tylko jedno przezwisko zawierające nazwę anatomiczną: *Gębołys*. Człony złożenia spojone są wzrostkiem *-o-*. Natomiast przymiotnik w drugim członie uległ derywacji paradygmatycznej.

Złożenia z liczebnikiem także stanowią nieliczną grupę (3 przykłady). Nie da się przypisać do tego typu konkretnego składnika zespolenia: „ze względu na dużą różnorodność form liczebników słowiańskich mają one rozmaite możliwości zespalania się z innymi składnikami złożenia”²⁶.

Kolejna, tym razem dosyć liczna grupa (10 przezwisk), to struktury złożone z czasownika i rzeczownika. Człony łączone są za pomocą spójki *-i-*. Jest to typ zdecydowanie młodszy od tego ze spójką *-o-*. W pewnym okresie rozwoju polszczyzny cieszył się wielką popularnością, jednak w czasach nowszych jest mało produktywny²⁷. Przez analogię do tematów nominalnych coraz częściej spójka *-i-* jest zastępowana przez *-o-*. Ze względu na stosunek syntak-

²³ K. HANDKE, *Budowa...*, s. 97.

²⁴ Tamże, s. 101.

²⁵ M. MALEC, *Dwuczłonowe przezwiska...*, s. 225.

²⁶ K. HANDKE, *Budowa...*, s. 107.

²⁷ Tamże, s. 102.

tyczny członów można wyróżnić czasowniki z dopełnieniem w bierniku (np. *Goliwqs*), w mianowniku (*Boligłowa*), w narzędniku (*Grzebinoga*).

Kolejna grupa, do której należą przezwiska o budowie rzeczownik + czasownik, jest odwrotnością poprzedniej (2 przykłady). W drugim członie compositum znajduje się morfem czasownikowy, czyli czasownik derywowany formantem paradygmatycznym, który staje się rzeczownikiem w rodzaju męskim. Człony złożenia spojone są interfiksem *-o-*. Przezwisko *Czołembit* reprezentuje związek czasownika z dopełnieniem w narzędniku, a *Gęborys* – w bierniku.

Przezwiska dwuczłonowe wyróżniają się na tle innych struktur złożonych zachowanych we współczesnych nazwiskach, przede wszystkim pod względem ilości. Nazwiska od przezwisk dwuczłonowych stanowią prawie połowę wszystkich nazwisk będących złożonymi strukturami. Podobnie przedstawia się stosunek podstaw tworzących nazwiska – przezwiska dominują nad imionami dwuczłonowymi, nazwami miejscowości, apelatywami itd.

Co jest przyczyną takiego stanu rzeczy? Odpowiedzią może być analiza przykładów z literatury satyrycznej. Jak wykazały badania, w utworach należących do gatunków satyrycznych widoczne jest większe nagromadzenie compositów, szczególnie nazywających ludzi²⁸. Jest to wynikiem tego, że struktury złożone niezwykle przydatne są w wyrażaniu ekspresji, nie tylko w twórczości literackiej, ale też w codziennych sytuacjach komunikacyjnych. Oczywiście, composita były obecne i w twórczości innych pisarzy, w innych gatunkach, ale raczej nie w funkcji wyrażania ekspresji. Ich liczba jest też zdecydowanie mniejsza, zbliżona do tej w polszczyźnie ogólnej²⁹. Handke celnie komentuje to zjawisko:

Istnieje [...] bardzo wiele faktów świadczących o świadomej stylizacji języka potocznego przez zastosowanie kompozycji. Spotykamy się z tym zjawiskiem z reguły tam, gdzie chodzi o szczególną ekspresję językową, zwłaszcza w celach satyrycznych: dla wydobycia i podkreślenia cech humorystycznych i groteskowych oraz przekazania emocjonalnego stosunku do opisywanych (ustnie lub pisemnie) osób czy sytuacji. Owa szeroko pojęta stylizacja, nie ograniczona tylko do języka literatury, jest jedną z podstawowych funkcji compositów³⁰.

Prawdopodobnie dla każdego użytkownika języka czytelny jest żartobliwy charakter nazw *Czarnoząb* czy *Golibroda*. Ekspresywna funkcja compositów

²⁸ Tamże, s. 49-50.

²⁹ Tamże, s. 57.

³⁰ Tamże, s. 75.

to pochodna ich właściwości strukturalno-semantycznych³¹. Złożoność pozwala też częściej niż w wypadku struktur syntetycznych odczytać pierwotne znaczenie nazwy, porównaj np. *Białas* a *Białobroda*.

I chociaż, jak mówi definicja nazw własnych, nazwiska nie znaczą, ale jedynie oznaczają i wyróżniają, to tkwiące w nich pierwotne przezwiska oprócz funkcji oznaczania indywidualnego podmiotu wyrażają też jakąś treść pojęciową³². Przed przystąpieniem do próby odkrywania pierwotnych znaczeń przedstawionych tutaj przezwisk należy zaznaczyć, że motywacja wszystkich nazw ma charakter hipotetyczny, gdyż nie znamy nosicieli przezwisk ani świadków ich życia. Jednak na podstawie znaczenia poszczególnych leksemów i stosunku syntaktycznego członów można wysnuć pewne wnioski dotyczące motywacji tych antropimów.

Mimo iż w przezwiskach wypisanych z trzech pierwszych tomów *Słownika nazwisk...* najsilniejszą reprezentację ma leksem *noga* (8)³³, to jednak łatwo zauważyć, że pomysłodawcy przezwisk najczęściej odnosili się do głowy, twarzy i ich elementów. Głowa to część ciała, która rzadko jest zakrywana – opisywane jest to, co widoczne, co na zewnątrz.

Jeśli chodzi o leksykę nieanatomiczną, to najbardziej zwracają uwagę nazwy kolorów – *biały*, *czarny*, *czzerwony* – stanowiące człon określający w złożeniach przymiotnika z rzeczownikiem. *Biały* występuje 14 razy, *czarny* – 10, *czzerwony* tylko raz. Pobieźna analiza nazwisk zebranych z pozostałych tomów *Słownika nazwisk...* pozwala stwierdzić, że choć inne nazwy kolorów (np. *siny*, *złoty*, *żółty*) także są komponentami przezwisk, *biały* i *czarny* są wykorzystywane najczęściej. Wiąże się to z tym, że w zakresie tych nazw znajdują się też pojęcia *jasny* (czyli np. *siwy*, *blond*, *szary*) i *ciemny* (*brązowy*). Barwy te konotują też pewne wartości, pojęcie zła i dobra; to kolory o bogatszej niż inne barwy symbolice.

Nazwy kolorów odnoszą się do barwy włosów, zarostu: *Białobrew*, *Białobroda*, *Białowąs*, *Białogrzywy*, *Białogłowy*, *Czarnobrewy*, *Czarnobroda*, *Czarnowąs*, *Czarnogłów*, *Czerwonobroda* (czyli ‘rudobrody’); do barwy skóry, cery: *Białogębka*, *Białonoga*, *Białoskóra*, *Białoszyj*, *Ciemnoczoło*, *Czarnogęb*, *Czarnomordy*, także zapewne *Białonos*, *Czarnonos*. Kolory ważne są też w opisie oczu: *Białooki*, *Czarnooki*, *Białozor*. Przezwiseko *Czarnynoga* mogło być kry-

³¹ Tamże, s. 85.

³² T. SKULINA, *O przezwiskach...*, s. 201.

³³ Frekwencja pozostałych leksemów anatomicznych w badanych nazwiskach przedstawia się następująco: *gęba* (5), *bok* (4), *broda* (4), *głowa* (4), *wąs* (3), *ząb* (3), *brew* (2), *brzuch* (2), *czoło* (2), *mądo* (2), *nos* (2), *oko* (2), *szyja* (2), *grzywa* (1), *morda* (1), *ręka* (1), *skóra* (1), *wzrok* (*zıp*) (1).

tyką braku higieny. Wartościujące jest też z pewnością użycie nazw kolorów w wypadku przezwisk *Białoząb*, *Czarnoząb*.

Przezviska powstają m.in. poprzez zwrócenie uwagi na coś niezwykłego, odbiegającego od normy w wyglądzie czy zachowaniu bliźniego. Taką anomalią na pewno jest choroba i jej objawy, do których nawiązanie widać w przezwiskach *Gniłoząb*, *Gniłobok*.

Odniesienie do nadmiaru, rozmiaru większego niż u przeciętnego człowieka można zauważyć w nazwach *Długonóg*, *Długoręki*, *Długoszyj*, *Czterobok* (być może określenie osoby otyłej), natomiast brak – w przezwiskach *Chudomęt*, *Gębołys*, *Golimęt*³⁴. Komentarzem wyglądu jest prawdopodobnie przezvisko *Czwornóg*, lecz jego znaczenie jest trudne do rozszyfrowania.

Wygląd nosiciela przezwiska (ze względu na chód) charakteryzowany jest też w przezwisku *Drobinoga*.

Nazwy anatomiczne są także składnikami przezwisk nazywających cechy charakteru czy zachowanie człowieka. *Bolibok*, *Boligłowa*, *Bolibruch* to określenia osób, które być może często skarżyły się z powodu różnych dolegliwości. *Dwugęba* mogło być określeniem człowieka dwulicowego, *Chwaligłówka* określeniem chwaliپیęty, *Czołembit* można powiązać ze znaczeniem apelatywu *czołobitny* – „taki, który jest bardzo uniżony, pełen szacunku, a nawet służalczy”³⁵. *Grzebinoga* to określenie kogoś marudnego, nieśpieszącego się³⁶. W przezwisku *Babibok* można dopatrywać się znaczenia ‘kobieciarz’ lub ‘pantoflarz’.

Leksyka anatomiczna posłużyła stworzeniu żartobliwych nazw zawodu – cyrulika: *Golibroda*, *Golibruch*, *Goliwqs*. Nazwą profesji, rozbójnika, może też być *Gęborys*.

Być może odniesieniem do stanu majątkowego jest *Golonóg* (podobnie jak *Golobut*), ale mogło to być też przezvisko osoby młodej lub niedojrzałej³⁷.

Jak widać, słownictwo anatomiczne służy głównie do tworzenia przezwisk opisujących wygląd człowieka, zazwyczaj bezpośrednio – poprzez wskazanie części ciała i jej scharakteryzowanie, np. *Czarnonos*, *Białoskóra* (‘mężczyzna

³⁴ Może to być też określenie człowieka młodego, niedojrzałego – analogicznie do znaczenia wyrazu *golomąd* (por. S. URBAŃCZYK, *Staroczeskie „holomek” i staropolskie „golomąd”*, w: TENŻE, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 342-348).

³⁵ Hasło: *czołobitny*, w: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. VIII, red. H. Zgólkowa, Poznań 1996, s. 21.

³⁶ M. MALEC, *Przezviska dwuczłonowe zachowane w nazwiskach polskich (stosunek znaczeń pozytywnych do negatywnych)*, w: *Nazwy własne a społeczeństwo*, red. R. Łobodzińska, Łask 2010, s. 214.

³⁷ Por. S. URBAŃCZYK, *Staroczeskie „holomek”...*

o czarnym nosie, białej skórze). Z metonimią mamy do czynienia w wypadku przezwisk *Babibok*, *Golibroda* – „nosiciel jest wykonawcą czynności, przezwiskiem zaś staje się nazwa narzędzia tej czynności, nazwa wytworu czynności lub też nazwa obiektu czynności”³⁸. Na zasadzie metafory powstało przezwisko *Dwugęba*. Należy jednak pamiętać, że:

Semantyka i motywacja przezwisk historycznych jest hipotetyczna, często też wieloznaczna. Przewiska dwuczłonowe przez swój związek składniowy mogą uściślać znaczenie, jednak porównania, metafory i eufemizmy są trudne do rozszyfrowania³⁹.

Wśród cech przezwisk wymienia się ich często obraźliwy charakter. Ale w przedstawionym w tym artykule zbiorze przezwisk znajdujemy niewiele nazw nacechowanych zdecydowanie negatywnie. Zaliczyć można do nich: *Czarnomordy*, *Czarnoząb*, *Gniłobok*, *Gniłoząb*, *Dwugęba*, może jeszcze *Chwaligłówka*. Przykładami wulgarnych nazw są tylko *Chudomęt* i *Golimęt*. Pozostałe nazwy mają charakter raczej pobłażliwy (np. *Babibok*), żartobliwy (*Cienkonóg*, *Czterobok*), wiele nazw jest neutralnych, a nawet nacechowanych pozytywnie (*Białozor*). Mimo to nie można zgodzić się z T. Bulicz-Tornikidis, według której „zanikły [...] dawne przezwiska charakteryzujące ludzi w sposób żartobliwy, złośliwe wyszydający, wulgarny”⁴⁰. Choć, co prawda, brak w zebranym materiale przezwisk: *Biały Kiep*, *Drzyogon*, *Gębowar*⁴¹, *Dupny Czas*, *Draporzyt*⁴², nie wszystkie nazwiska od żartobliwych przezwisk zanikły, co potwierdza przedstawiony w tym artykule materiał, a także przykłady z kolejnych tomów *Słownika nazwisk...* (m.in. *Kapiwás*, *Krzywogłowa*, *Łapinos*, *Łowiguz*, *Moczygęba*, *Morokiszka*, *Piszczygłowa*, *Podeprzygłowa*, *Półtoranos*, *Świnionoga*⁴³).

Jednak istotna jest obserwacja, że nazwiska od przezwisk o czytelnym negatywnym charakterze często mają małą liczbę nosicieli: *Czarnozub* (0)⁴⁴; *Gniłobokowa* (1); *Gniłoząb* (0), *Gniłozub* (6); *Dwigubski* (1); *Chaligłówka* (0). Najwięcej nazwisk pochodzi od *Czarnomordy*: *Czarnomord* (0), *Czarnomorda* (7), *Czarnomordy* (17), *Czernomord* (5), *Czernomorda* (1), *Czernomordo* (0),

³⁸ Za: T. GIEDZ, *Przewiska o charakterze metaforycznym i metonimicznym mieszkańców wsi Brzeźno w woj. chełmskim*, w: *Przewiska i przydomki...*, s. 122.

³⁹ M. MALEC, *Przewiska dwuczłonowe...*, s. 218.

⁴⁰ *Uproszczenia...*, s. 178.

⁴¹ Przykłady z artykułu: MALEC, *Dwuczłonowe przewiska...*

⁴² Przykłady z artykułu: T. BULICZ-TORNIKIDIS, *Uproszczenia...*

⁴³ Przykłady zawierające leksykę anatomiczną.

⁴⁴ W nawiasie liczba nosicieli nazwiska.

Czernomordy (16). W wypadku nazwisk od przezwisk *Chudomęt* i *Golimęt* widoczne są zniekształcenia, prawdopodobnie celowe: *Chudoment* (28), *Chudomient* (0), *Chudomięt* (16); *Goliment* (3), *Golimento* (15), *Golimeta* (0), *Golimont* (20), *Golimuntowicz* (4), *Golmąt* (0), *Golment* (22), *Golmento* (179), *Golmont* (35), *Golmontowicz* (22), *Golomento* (1). Zanikanie nazwisk wskutek zmiany oraz ich zniekształcanie w celu zatarcia pierwotnego znaczenia to wynik negatywnego stosunku nosicieli do ośmieszających przezwisk, który „pogłębiał się wraz ze zmianą obyczajów i kulturowych kryteriów wartościowania emocjonalnego elementów leksykalnych tworzących struktury złożone”⁴⁵.

Mimo że ten proces niekorzystnie wpływał na stan nazwisk od przezwisk dwuczłonowych, do dziś przetrwało kilkaset tego typu nazw. Motywacją do nadania przezwiska jest to, co zwraca uwagę nazywanego – intensywny, kontrastujący kolor, brak, niedobór, nadmiar czegoś, zachowanie czy cecha charakteru, które śmieszą bądź przeszkadzają. Wśród przezwisk dwuczłonowych pokażą, prawdopodobnie najliczniejszą grupę stanowią nazwy zawierające leksykę anatomiczną. W materiale przedstawionym powyżej przezwiska „anatomiczne” służą najczęściej do opisu wyglądu człowieka – być może proporcje te zachowują się po analizie przezwisk z pozostałych siedmiu tomów *Słownika nazwisk współcześnie w Polsce używanych* i prawdą okaże się przysłowie: „Jak cię widzą, tak cię piszą”.

BIBLIOGRAFIA

- BUBAK J.: Nazwiska ludności dawnego starostwa nowotarskiego, Wrocław 1970.
- BULICZ-TORNIKIDIS T.: Uproszczenia i skrócenia morfologiczne staropolskich przezwisk złożonych, „*Język Polski*” 5(1979), z. 3, s. 177-186.
- CIEŚLIKOWA A.: Miejsce przezwiska w systemie antroponimicznym (historia a współczesność), w: *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, cz. 1, Lublin 1998, s. 71-80.
- CIEŚLIKOWA A.: Typy słowotwórczo-semantyczne w staropolskich compositach antroponimicznych i apelatywnych, w: *Słowiańskie composita antroponimiczne*, red. S. Warchoł, Lublin 2000, s. 79-86.
- CZAPLICKA-NIEDBALSKA M.: Struktury złożone w antroponimii Bydgoszczy od XVI do XVIII w., w: *Słowiańskie composita antroponimiczne*, red. S. Warchoł, Lublin 2000, s. 87-95.
- CZOPEK-KOPCIUCH B.: Nazwiska od przezwisk dwuczłonowych w Zagłębiu Ruhry, w: *Munuscula linguistica: in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, red. K. Rymut, K. Skowronek, B. Czopek-Kopciuch, M. Malec, Kraków 2006, s. 143-155.

⁴⁵ M. CZAPLICKA-NIEDBALSKA, *Struktury złożone w antroponimii Bydgoszczy od XVI do XVIII w.*, w: *Słowiańskie composita...*, s. 92.

- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, red. K. Polański, Wrocław 1993.
- GAŁECKI Z.: „Trzepizur”. Rozprawa metodyczna, w: *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań 2013, s. 493-496.
- GIEDZ T.: Przewiska o charakterze metaforycznym i metonimicznym mieszkańców wsi Brzeźno w woj. chełmskim, w: *Przewiska i przydomki w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, t. I, Lublin 1998, s. 121-126.
- GOŁĘBIOWSKA T.: Antroponimia Orawy, Kraków 1971.
- GÓRNOWICZ H.: Baza antroponimiczna najstarszych słowiańskich nazw miejscowych zwanych rodowymi, w: *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo*, seria 3, Warszawa 1968, s. 9-16.
- HANDKE K.: Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich), Wrocław 1976.
- HANDKE K.: Treść i znaczenie compositów ukrytych w nazwiskach współczesnych Polaków, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 1997, s. 91-104.
- HRYCAK E., KISIELEWSKI K.: Słownik ukraińsko-polski, t. I, Warszawa 1990.
- KOZIEROWSKI S.: Nazwiska, przewiska, przydomki, imiona polskie niektórych typów słowotwórczych: księga rodzaju ludu polskiego, Poznań 1938.
- ŁOŚ J.: „Kuninoga”, „Bożystopka”. Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921.
- ŁOŚ J.: Wyrazy złożone z formą czasownikową w pierwszej części, „Sprawozdania AU” 11(1906), nr 4.
- MALEC M.: Dwuczłonowe przewiska i przydomki staropolskie, „Onomastica” 19(1974), s. 191-227.
- MALEC M.: Przewiska dwuczłonowe zachowane w nazwiskach polskich (stosunek znaczeń pozytywnych do negatywnych), w: *Nazwy własne a społeczeństwo*, red. R. Łobodzińska, Łask 2010, s. 211-220.
- Polskie nazwy własne. Encyklopedia, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków 2005.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, t. IV, VIII, red. H. Zgółkowa, Poznań 1995-1996.
- RYMUT K.: Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, t. I-X, Kraków 1992-1994.
- SKULINA T.: O przewiskach w języku staropolskim i staroruskim, w: *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo*, seria 4, Warszawa 1972, s. 201-211.
- Słownik prasłowiański, red. Franciszek Sławski, t. I, Wrocław 1974.
- TASZYCKI W.: Najdawniejsze polskie imiona osobowe, „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU” 62(1925), nr 3.
- URBAŃCZYK S.: Staroczeskie „holomek” i staropolskie „gołomąd”, w: TENŻE, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 342-348.
- WOLNICZ-PAWŁOWSKA E.: Composita w historycznej onomastyce ukraińskiej, w: *Słowiańskie composita antroponimiczne*, red. S. Warchoł, Lublin 2000, s. 311-321.

LEKSYKA ANATOMICZNA W PRZEZWISKACH DWUCZŁONOWYCH
ZACHOWANYCH W NAZWISKACH Z KOŃCA XX WIEKU

Streszczenie

Przedmiotem omówienia autorki są występujące wśród współczesnych nazwisk Polaków antroponimy pochodzące od przezwisk złożonych, inaczej dwuczłonowych. Najpopularniejszym typem formalnym tych przezwisk jest compositum składające się z przymiotnika i rzeczownika, liczne są także złożenia czasownika i rzeczownika. Artykuł dotyczy nazw zawierających leksykę anatomiczną (np. *bok*, *brew*, *broda*, *brzuch*). Przezviska te najczęściej odnoszą się do wyglądu człowieka (*Bialobroda*, *Grzebinoga*), ale także do charakteru, zachowania (*Bolibrzuch*, *Chwaligłówka*), zawodu (*Golibroda*). Przezviska dwuczłonowe mają charakter żartobliwy, często oceniający. Autorka zwraca także uwagę na proces zanikania nazwisk od dwuczłonowych przezwisk, szczególnie tych nacechowanych zdecydowanie negatywnie, wulgarnych. Związane jest to z czytelnością ich pierwotnego znaczenia, a w związku z tym niechętnym stosunkiem nosicieli do własnego miana.

Słowa kluczowe: nazwiska, przezviska złożone, przezviska dwuczłonowe, leksyka anatomiczna, nazwy części ciała, zanikanie nazwisk od przezwisk dwuczłonowych.

THE ANATOMICAL LEXIS IN TWO-WORD NICKNAMES
PRESERVED IN SURNAMES OF THE END OF THE 20TH CENTURY

Summary

Anthroponyms derived from compound nicknames, that is two-word ones, are the subject of the author's discussion. The most popular formal type of such nicknames is the compositum consisting of an adjective and a noun; also compounds consisting of a verb and a noun are numerous. The article is concerned with names containing anatomical lexis (e.g. *side*, *eyebrow*, *beard*, *belly*). The nicknames usually refer to a man's appearance (*Bialobroda* – *Whitebeard*, *Grzebinoga* – *Pokeleg*), but also to the character, behavior (*Bolibrzuch* – *Belly-ache*, *Chwaligłówka* – *Praisehead*), job (*Golibroda* – *Shavebeard*). Two-word nicknames have a humorous, and sometimes evaluating character. The author also pays attention to the process of the vanishing of names derived from two-word nicknames, especially ones that are definitely negative or vulgar. This is connected with the clarity of their original meaning, and hence with a negative attitude of the bearers towards their own names.

Key words: surnames, compound nicknames, two-word nicknames, anatomical lexis, names of parts of the body, vanishing of names derived from two-word nicknames.

Translated by: Tadeusz Karłowicz